

БІЛЬ ЕМІГРАЦІЇ

Боягузливість або мужність почати знову

Анотація. У статті розглядається тема еміграції, як проходити біль еміграції, долати її складності. Описується досвід людей, які зіткнулися з болем «вимушеної» еміграції, як вони справлялися, а також є поради, які допоможуть читачеві побачити еміграцію під іншим кутом. Наприкінці показується, як еміграція зіграла роль у поширенні християнства і як це можна застосувати у перспективі у сучасному світі.

Ключові слова: еміграція, біль втрати, мужність, страждання, свобода, місіонерство.

Title: Pain of Emigration: Cowardice or Courage to Start Over.

Annotation. This article discusses the topic of emigration and how to deal with the resulting pain and overcome its difficulties. The article also describes the experience of people who came against and coped with the pain of “forced” emigration and presents tips for the reader to see emigration from a different perspective. In conclusion, it shows the role of emigration in the widespread of Christianity, and how it can be applied today in the modern world.

Keywords: emigration, the pain of loss, courage, suffering, freedom, missionary activities.

Тен Ярослав Русланович, магістр богослов'я, відповідальний служитель (проповідник) російськомовного зібрання в Церкві “Global victory Church” (м. Ільсан, Південна Корея). Переклад – Галіна Фільченкова.

Вступ

◆ «Катастрофи щодня трясуть світ невіруючих і дітей Божих неймовірними стражданнями. Деякі з цих трагедій прямо обумовлені природними лихами, інші ж – безпосередньо гріховними діями людей один проти одного»^[1]. Одна з таких гріховних дій призводить до результатів, коли мирний народ змушений емігрувати зі своїх рідних місць у пошуках миру та безпеки.

Еміграція є однією з найсерйозніших проблем сучасної України вже третє десятиліття. Населення країни катастрофічно скорочується, і війна зробила цю тенденцію ще стійкішою.^[2] До 2022 р. масова еміграція з України визначалася різними причинами. Здебільшого люди виїжджали з країни у пошуках більш забезпеченого життя, для возз'єднання з рідними та близькими, для навчання та подальшої самореалізації, а також у пошуках політичного притулку. Ці причини можна узагальнити в три групи: економічні, соціально-психологічні та інші причини і вони характерні для багатьох країн Східної та Центральної Європи^[3]. Це була переважно добровільна еміграція, але в даний час еміграція для багатьох стала вимушеною. Особливою категорією емігрантів зараз вважаються біженці.

Вторгнення Росії в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, призвело до масової еміграції жителів України, особливо з окупованих регіонів. Основним аргументом, яким пояснюють сам факт вторгнення: «Якби ми не напали першими, вони напали б на нас». Перед нами класичний у своїй чистоті приклад умовної хитрощі (Counterfactual fallacy): якби ..., то. Багатьом чудово відомо, що «історія не знає умовного способу». Життя — надто складний багатофакторний процес, щоб бути впевненим у тому, що могло б статися, якби ми змінили минуле якимось, хай навіть цілком очевидним, чином.^[4]

З появою складних економічних умов у країні та військові дії змусили дедалі більше українців емігрувати до інших країн.^[5] За даними УВКБ ООН, на 15 жовтня 2022 року з країни емігрувало 7,843,714 осіб, які стали біженцями в Європі. З них 4,727,122 – це ті, хто був зареєстрований для отримання тимчасового захисту чи аналогічних національних схем захисту в Європі^[6]. Це не просто цифри чи статистика – це мільйони доль людей,

[1] Пайпер. Дж. Зло торжествує и проигрывает / Джон Пайпер; пер. с англ. Юрий Шпак – К.: Ефетов А.В., 2014. – С. 30-31.

[2] Вавринюк, Ю. Українська еміграція: благословення чи прокляття? // Благovesник. – Луцк: УЦХВС. 2020 – №1 (107) – С. 20

[3] Манукян, С. «Динамика миграционных настроений в Армении в 2012-2015 гг.» 21-й век, №1 (42), 2017, С. 28.

[4] Горбатова, Ю. Где же вы были 8 лет? // Философский журнал, 2022. № 36 – С. 169.

[5] Агафонов, А. Украина. Эмиграция 2014- 2015 годов. Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2016. № 1, – С. 48.

[6] <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата обращения 22.11.2022 г.).

які перебувають у складній ситуації. Це люди, які, як мінімум, зазнали емоційного шоку еміграції, не кажучи вже про те, з якими численними проблемами їм доводиться стикатися за межами Батьківщини. Події на тлі конфронтації в геополітичному просторі породили ненависть серед двох братніх держав з усіма наслідками, що сприяли зростанню почуття безпорадності, занепокоєння, страху, душевних і фізичних травм, а також загибелі тисяч невинних людей.

БІЛЬ ВТРАТИ

◆ Світ, у якому ми живемо, після гріхопадіння перших людей став недосконалим. До нього увійшов гріх, і виявляються різні види зла та його наслідки. «Відомий англіканський богослов і фізик-теоретик сер Джон Полкінхорн справедливо сказав, що ми живемо «ніби на краю прірви – одночасно у світі порядку та у світі хаосу»^[7]. Через людський гріх і егоїзм у світ вкралися зло, біль, страждання, зневіра і смерть. Це яскраво проявляється у феномені останніх подій, що призвели до масових еміграцій.

Вимушена еміграція призводить до втрат і розставання з рідними, яка завжди супроводжується болем. У такий момент важко правильно реагувати на ситуацію, що склалася, люди можуть втратити багато з того, що для них є важливим і дорогим. Еміграція під час війни проходить особливо болісно, оскільки вона приносить з собою страждання та втрати. Багатьом сім'ям доводиться розлучатися через складні ситуації на своїй Батьківщині. Більшість українців були поставлені перед складним вибором: що робити? Залишатися чи бігти? Заради майбутнього своїх рідних та близьких багатьом доводиться жертвувати звичним способом життя та комфортом. Добре, якщо є куди їхати і є заощадження, але така можливість є далеко не у кожного. З плином обставин у результаті багатьом довелося їхати туди, де вони не знають, що на них там чекає. Чи буде ця дія виправдана або ж на них чекає невизначене майбутнє, де їм буде ще складніше? Про це ніхто не знає. Виїхати з рідних місць з усією родиною може вийти не у всіх, комусь треба залишитися на місці з літніми батьками або тяжко хворими родичами, які не в змозі пережити переїзд в інше місце – туди, де буде безпечно. Через війну треба розлучитися з тими, хто не може залишити місце, щоб переселитися в інший регіон, можливо, далеко від Батьківщини. У багатьох сім'ях є чоловіки призовного віку, які не можуть законним шляхом залишити країну та змушені залишатися вдома чи бути мобілізованими. Все це призводить до болю розлучення. Біль, викликаний вимушеною еміграцією, породжує самотність та страх. Ці почуття яскраво виявляються у період труднощів життя. Як би банально це не звучало, але щоб пережити гостроту втрати і розста-

^[7] Бланшард, Дж. Куди смотрит Бог, когда творится зло? Пер. с англ. Е. Ф. Марчука. – 2-е изд. – Мн.: МФЦП, 2008. – С. 13.

вання, потрібен час. Втекти або уникнути дійсності не легко, як і усвідомити до кінця суть реальності. Людина, яка є жертвою цієї катастрофи може виявитися розлученою з коханими людьми або втратити когось із рідних, загиблими: найгірший варіант — це перебування в очікуванні відкриття всіх можливих втрат; крім того, жертва може через ці лиха втратити свою соціальну роль і позицію; у разі тривалих травматичних пригод людина може втратити будь-які надії на відновлення ним втраченого.^[8]

Страждання, які відчуває людина в еміграції вважає їх у кращому разі дратівливими, а у гіршому – безглуздими. Його бажання – позбавитися всіх своїх страждань, при цьому застосовуючи будь-який доступний спосіб. Більшість людей вибирає ілюзію – те, що втрати нереальні, що вони приходять лише як тимчасові перешкоди. У результаті вони витрачають багато сил на заперечення того, що є дійсністю. «Вони (обставини) не повинні заважати мені триматися за справжнє», – кажуть вони самі собі. Схожому запереченню сприяють кілька спокус. Наприклад, його постійна зайнятість стає способом уникнути того, з чим йому все одно доведеться зіткнутися. В результаті, зіткнувшись з дійсністю, людина впадає в зневіру, що призводить його до психічної та тілесної нерівноваги. Здібності його стають не стабільними; розум не може зосередитись і переходить з одного предмета на інший.^[9]

«Отці церкви також відзначають, що зневіра, будучи розслабленням душі та знемогою розуму, породжує душевну порожнечу, штовхає людину до загальної недбалості, позбавляє мужності»^[10]

З приходом християнства в світ, людський тягар тут, на землі, не став іншим, ніж раніше. Християнин так само страждає, як люди страждали і раніше, проте для християнина тяжкий тягар стає легким^[11], якщо його погляд звернений на Того, хто може допомогти.

«Біблія каже, що ми завжди живемо або під палаючим Зноєм труднощів, або під освіжаючим Дощем благословінь. І в тому, і в іншому випадку ми неодмінно реагуємо на те, що з нами відбувається. Біблія не пропонує нам “облагороджену” версію життя та людської реакції на життєві події. Ні, вона сповнена похмурих, огидних і тяжких історій. Вона зображує людей, які думають, діють, планують, вирішують та говорять так само, як і ми. Не будь у Біблії цих невігаданих історій про вбивства, насильство, голод, хвороби, засудження, депресії, війни,

[8] Мищенко, Л. В. Психическая травма: практ. пособие / Л. В. Мищенко. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — С. 13.

[9] Ларше, Ж.-К. Исцеление психических болезней: Опыт христианского Востока первых веков / Пер. с франц. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – С. 134.

[10] Там само. – С. 140.

[11] Кьеркегор, С. Беседы и размышления / С. Кьеркегор; [пер. с дат. и вступит. ст. А. В. Лызлова; вступ. ст. о. Алексея Уминского]. — М.: РИПОЛ классик, 2020. — С. 260.

перелюби, злодійство, корупцію і всепоглинаючий страх, – змогли б ми тоді повірити, що Боже Слово здатне нам допомогти?»^[12]

Через різні обставини ми потрапляємо до обставин, де змушені до відмови від турботи про «завтрашній день» (Мф. 6:34), причому ми не завжди розуміємо – чи робимо ми це з позиції віри вільно, чи робимо це вимушено, як раби поточного моменту. Під впливом різних обставин, людина відчуває суттєві труднощі в молитве, стаючи байдужим до будь-якої Божої справи, втрачає інтерес до благ майбутнього століття і доходить іноді до такого, що вона починає принижувати значення духовних благ^[13].

Розрив із рідними та близькими для людини завжди переживається болісно. Незнання мови, матеріальні потреби та інші труднощі, з якими доводиться стикатися під час еміграції, сприяє тому, що людина починає переживати та занепадає.

«Під час військових конфліктів та в інших надзвичайних ситуаціях велика кількість людей залучається до позамежних за своєю силою психотравмуючих переживань. Люди здобувають тяжкий травматичний досвід — вони виявляються свідками чи учасниками подій, які їхня свідомість не може прийняти. У постраждалих у надзвичайних ситуаціях травма впливає на сприйняття часу, і під її впливом змінюється бачення минулого, сьогодення та майбутнього. За інтенсивністю почуттів травматичний стрес пропорційний з усім попереднім життям. Через це він здається найбільш істотною подією життя, як би «вододілом» між подією, що відбулася до і після травмуючої, а також усім, що відбуватиметься потім»^[14].

Дітріх Бонхеффер, один із видатних лютеранських богословів ХХ століття, перебуваючи у складних обставинах, писав про свої внутрішні переживання так:

«Чому ми повертаємося до зневіри? Чи має втіха знову вести до скорботи? Таке людське серце, воно не дозволяє собі втішитися, воно впадає то в один, то в другий смуток і тільки Богом може втриматися. Вдалині від єрусалимського храму, далеко від церкви та громади віруючий залишається в тузі та тривозі. Спогади ведуть до духовної батьківщини, де мир і радість і серце перебуває з Богом»^[15].

Сенс випробувань і болю, через які ми проходимо в християнському житті, саме в тому, що через них руйнуються штучні та рукотворні маски,

^[12] Тимоти С. Лэйн, Пол Дэвид Трипп. Как изменяются люди. Пер. с англ. – Одесса: Изд. «Тюльпан» ЕРПЦЮ, 2013 – С. 128-129.

^[13] Ларше, Ж.-К. Исцеление психических болезней: Опыт христианского Востока первых веков / Пер. с франц. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – С. 136.

^[14] Мищенко, Л. В. Психическая травма: практ. пособие / Л. В. Мищенко. — М.: Издательство Юрайт, 2018. – С. 10.

^[15] Бонхёффер, Д. Проповеди, толкования, размышления. Т. 2. 1935–1945 / Пер. с нем. (Серия «Современное богословие»). — М.: Издательство ББИ, 2014. — С. 6.

щоб могла виявитися наша справжня сутність: хто ми є насправді перед Богом. Труднощі в нашому житті радикально відбирають будь-яку можливість спертися на самого себе, на набуті знання та вміння (будь то людські чи духовні), на свої таланти, здібності і навіть на свої чесноти^[6].

Австійський психіатр Віктор Франкл, який пережив два нацистські концтабори (Освенцім і Дахау) з 1942-1945 років пише: «Тому слід було дивитися в обличчя стражданню, ризикуючи не витримати, ризикуючи не стримати сліз. Та й не треба було соромитися таких сліз — вони свідчили про те, що людина має найвищу мужність — мужність страждати»^[7]. Страждання і біль роблять людину сильнішою та здатною відповідати іншим негараздам, що зустрічаються на життєвому шляху. Під час страждання ми маємо переоцінку наших цінностей і системи вірувань, людина може переосмислити свої богословські погляди, які були затверджені протягом багатьох років.

Біль еміграції – це нагадування нам про те, що справжній наш будинок не в цьому світі. В еміграції ми можемо мати багато труднощів, які дуже складно перенести, але в Біблії ми бачимо, як Ісус заздалегідь попереджає віруючих у Нього: «Це Я сказав вам, щоб у Мені ви мали мир. У світі знаєте страждання; але будьте відважні: Я переміг світ» (Ин. 16:33).

Людина, що переживає біль втрати, відчуває набір непростих почуттів, таких як зневіра, образа, туга, смуток, які можуть перерости в агресію або ненависть. У такий момент він запитує: «Де ж Бог? Чому Він допустив ці ситуації у моєму житті? Чому це відбувається саме зі мною?». На ці запитання ми не зможемо знайти однозначних відповідей. Але Біблія показує безліч прикладів, що Ісус проходив також, що будь-яка людина, що жила на землі. Тому ми можемо зробити висновок, що Він переносить наш біль разом із нами. Бог не перебуває осторонь, Він також страждає, як і ми. У випадку з померлим другом Ісуса Лазарем ми бачимо, що Господь також випробував біль втрати, і Він розплакався (Ин. 11:35). «Не було жодного, навіть найжахливішого страждання, про яке б Він хотів не знати, щоб не затьмарити Свою радість або не збільшити смуток; адже Його єдиною радістю було дарувати спокій душі, що страждає, і найбільшим сумом для Нього було, якщо страждаючі не хотіли дозволити Йому їм допомогти. Де б не зустрів ти Його, чи осторонь людей, які шукають усамітнення, чи учнів у храмі чи на ринковій площі, — Він був одразу готовий допомогти, Він не відмовлявся тим, що Він зайнятий»^[8].

^[6] Жак, Ф. Внутренняя свобода. Сила веры, надежды и любви, пер. с франц. Люция С. Иерусалим: 2002. – С. 155.

^[7] Франкл В. Сказать жизни «Да!»: психолог в концлагере / В. Франкл; Пер. с нем. — М.: Альпина нон-фикшн, 2009. — С. 151.

^[8] Кьеркегор, С. Беседы и размышления / С. Кьеркегор; [пер. с дат. и вступит. ст. А. В. Лызлова; вступ. ст. о. Алексея Уминского]. — М.: РИПОЛ классик, 2020. — С. 257.

Ісус, живучи на цій землі, теж зазнавав скорбот і болю, при цьому Він залишив нам приклад, щоб і ми, перебуваючи в труднощах, могли мати мужність і чинити так, як чинив Він. «Труднощі, які ми переживаємо, звичайно ж, вимагають більшого, ніж просто слів – нехай навіть слів духовних. Промовисті фрази нездатні полегшити глибокий біль. Але ми дійсно можемо знайти те, що проведе нас через труднощі та смуток. У нас просять дозволу перетворити наш плач на засіб зцілення, а смуток – у шлях, що веде крізь біль до радості»^[19]. За нами стоїть вибір чи прийняти той факт, що Господь проходить наш важкий шлях з нами, чи зробитися жорстоким, як ізраїльський народ у пустелі, коли зіткнувся з труднощами (Исх. 17:1-7).

Озлобитися чи прийняти?

◆ «Свобода людини по відношенню до зовнішніх обставин хоча і не безмежна, але існує, висловлюючись можливістю зайняти по відношенню до них ту чи іншу позицію»^[20]. Після ряду подій той, хто пережив їх, швидше за все, буде вражений тим, що принесла з собою катастрофа з його оточенням та соціальною системою; де нові правила чи нормативна поведінка обумовлені подіями, людина змушена адаптуватися до них чи залишитися чужинцем; у разі останнього емоційна шкода може поєднатися із соціальною вразливістю^[21].

К. С. Льюїс у книзі «Бог на лаві підсудних» описує уявну ситуацію: «Уявіть собі групу людей, що живуть в одному будинку. Половина з них думає, що вони мешкають у готелі, а інша половина — що це в'язниця. Тим, хто думає, що це готель, умови можуть здатися нестерпними, а тим, хто вважає, що це в'язниця — напрочуд хорошими. Так ось, те, що здається нам відразливою доктриною сьогодні, зрештою зміцнює нас. Ті, хто намагається бачити світ оптимістично, стануть песимістами; а люди, які бачать світ досить жорстким, стануть оптимістами». Реакція на те, що відбувається, може викликати стрес, який характерний для здорової людини в екстремальних умовах, але при цьому потрібно пам'ятати, що затягнувшись, такий стан може викликати психологічну хворобу або депресію, або ввести в духовну апатію. Можливо, під час еміграції до нас поставилися неповажно і навіть брутально, через такі моменти ми відчуваємося вразливими. Нестача грошей і незнання місцевої мови ще більше ускладнює умови перебування на тому місці, де ми знаходимося, і може призвести до замкнутості. Замкнутість у якийсь момент робить нас недоступними

^[19] Ноуэн, Г. В радость обрати мой плач/ Генри Ноуэн; пер. с англ. Юрий Шпак – К.: Ефетов А.В. Изд. группа «Нард», 2013. – С. 12.

^[20] Франкл, В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем./Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева – М.: «Прогресс», 1990. – С. 17.

^[21] Мищенко, Л. В. Психическая травма: практ. пособие / Л. В. Мищенко. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — С. 13-14.

для тих, хто нас оточує. Незважаючи на те, що замкнутість на початку проявляється тільки в зовнішньому нашому житті, поступово вона може проникнути в глибину серця і свідомості, при цьому може набути однієї з форм егоїзму.

Травмуюча подія змушує людину змінити звичну модель власного сприйняття та світу як не здатну відобразити існуючу реальність. Невеликі коригування світосприйняття, що відбувалося недостатньо, можливо при звичайних, життєвих кризах це було б можливим. Травмуюча подія стикає людину з настільки суворою і жорстокою реальністю, настільки сильний удар завдає особистості, що вимагає радикального перегляду справжнього положення, а це неможливо досягти швидко і безболісно.^[22]

Через все, що відбувається навколо нас, вкрадаються сумніви, ми не можемо контролювати свої емоції і починаємо дивитися на все через призму спотвореного внутрішнього стану, який потребує духовного коригування. Через біль ми можемо закритися і жити у стані постійної тривоги, при цьому підозрюючи всіх та бути внутрішньо невільними. Весь цей негативний досвід може вплинути на нашу реакцію на зовнішні обставини.

Людина, яка перебуває на межі жорстокості, шукає відповіді на запитання «Чому я?» і часом дає на нього свою відповідь^[23]. Чарльз Сперджен у своїй проповіді про жорстокосердя сказав: «Ми радіємо в Богові, поки зі скелі тече вода і навколо наших наметів падає щоденна манна, але, коли нас жалять отруйні змії, вода гірка, ми позбавлені звичних зручностей, тоді ми виявляємо недовіру Богові і починаємо сумніватися у Його вірності»^[24]. Підсумком цього може призвести до запеклості серця. Ось як описує цей стан архієпископ Амвросій: «Який стан нашого духу називається в Слові Божому запеклим серцем? — Це поступова втрата нашим серцем відчуття близькості до нас світу духовного, спілкування з Богом та чутливості його до вражень та дій у нас благодаті Божої»^[25]. Віктор Франкл пише:

«Хіба немає духовної свободи, самовизначення, ставлення до заданим зовнішнім обставинам? Невже людина справді не більше ніж продукт численних умов та впливів, чи то біологічні, психологічні чи соціальні? Не більше, чим випадковий результат своєї тілесної конституції, схильностей свого характеру та соціальної ситуації?»^[26].

^[22] Там само. — С. 12.

^[23] Вуйчич Н. Неудержимый. Невероятная сила веры в действии. Пер. с англ Новикова Т. Эксмо; Москва: 2013. — С. 73.

^[24] Чарльз Сперджен: «Ожесточение сердца» (Текстовые проповеди) – Городская церковь в Эстонии (citychurch.ee) (дата обращения 29.12.2022).

^[25] Полное собрание проповедей высокопреосвященнейшего архиепископа Амвросия, бывшего Харьковского: Собр. Соч. в 5 т. Т. 4 – Харьков: Совет Харьк. епарх. жен. уч-ща, 1902. — С. 192-193.

^[26] Франкл, В. Сказать жизни «Да!»: психолог в концлагере / В. Франкл; Пер. с нем. — М.: Альпина нон-фикшн, 2009. — С. 127.

Те, що відбувається навколо нас, може зробити запеклим наше серце або зміцнити нашу віру. Від того, як ми сприймаємо ситуацію, залежатиме наше майбутнє, підсумок усього життя.

У випадку з Іовом ми можемо побачити, що Бог допустив у його життя втрати. В одну мить Іов втратив усе, що можна було втратити, він втратив усіх дітей, втратив своє становище, а дружина, яка мала його підтримати, стала знаряддям у руках сатани, який підштовхував її сказати лихі слова на адресу Бога. «І сказав Господь до сатани: Ось усе, що в нього, у руці твоїй; тільки на нього не простягай руки твоєї. І відійшов сатана від Господнього лица» (Іов 1:12). У книзі Іова нам дано принцип ставлення до страждань. Іов не отримав конкретні відповіді на поставлені їм питання, адресовані Богу, але він навчився довіряти Богу, навіть тоді, коли йому не були зрозумілі Його дії. Це не говорить про те, що Іов зрадив себе, кинув себе напризволяще і здався. Випадок з Іовом вказує нам на те, що важливо знати не так відповіді на всі запитання, скільки Того, Хто їх знає, та вміння покладатися на Нього^[27].

У нашому житті можуть статися подібні моменти, але ми відповідаємо за те, як ми реагуємо на все це. Чи будемо ми, як Іов казати: Господь дав, Господь і взяв; нехай буде ім'я Господнє благословенне!» (Іов 1:21), чи ж ми будемо проклинати і нарікати? «Чому Ти мене забув?». Подібне питання виникає тоді, коли всі повстають проти нас, коли всі наші земні надії зруйновані, і ми відчуваємося зовсім загубленими у потоці великих світових подій. Всі наші життєві цілі зазнають краху і здаються безглуздими. І тоді приходить Той, до кого спрямоване це питання. Адже воно спрямоване не до сліпої долі, а до Бога, який є і залишається нашою Твердиною, нашою вічною основою, на якій лежить наше життя. Ми сумніваємося, але Бог залишається непохитним. Я вагаюся, Бог стоїть непорушним. Я зраджую, Бог залишається вірним. Бог – моя Твердиня^[28]. «Обставини можуть змінюватися, але Божественні абсолютні не змінюються»^[29].

«Чи бачимо ми у своїх обставинах Бога? Чи бачимо ми Його Провидіння у завданому нам злі?» Бог – Той, Хто спрямовує наше життя, бажаючи виконати Свою волю. У кожному з нас закладено величезну ймовірність перешкодити Божому плану через своє небажання відпустити гіркоту та образу. Коли ми зустрічаємо у своєму житті несправедливість і труднощі, Бог не залишає нас, але в цей момент стає ближче до нас, допомагаючи прийняти її і продовжити шлях далі.

^[27] Бланшард, Дж. Куда смотрит Бог, когда творится зло? Пер. с англ. Е. Ф. Марчука. – 2-е изд. – Мн.: МФЦП, 2008. – С. 33-34.

^[28] Бонхеффер, Д. Проповеди, толкования, размышления. Т. 2. 1935–1945 / Пер. с нем. (Серия «Современное богословие»). — М.: Издательство ББИ, 2014. — С. 8.

^[29] Олиотт, С. Устоять в одиночку. Пер. англ. «Христианское просвещения», Одесса: 1994. – С. 90.

Етті Хіллесум, 27-річна жінка з Амстердама, перебуваючи в концтаборі Аушвіц, знаючи, що кінець її життя близький, написала у своєму щоденнику: «Як багато страждати і любити здатне маленьке людське серце, Господи! Я дуже вдячна тобі за те, що ти саме моє серце в цей час обрав для пізнання всього, що потрібно пізнати^[30]. Незважаючи на те, що їй довелося пережити найстрашніші часи в концтаборі та втратити всю сім'ю та рідних, вона постійно зверталася до Того, Хто її чув і був поряд. Навіть якщо у важкі часи ми не відчуваємо Його присутність, Він все ж таки незримо перебуває поряд з нами. Він знає, що таке біль і страждання, оскільки Він Сам зазнав це все на Собі, коли мешкав на цій землі.

Нескінченно довгими і безрадісними стають наші дні, коли ми живемо без Бога. Але яким радісним стає найжахливіший день, якщо ми тримаємось за Нього і довіряємо Йому, якщо ми знаємо, що тим, хто любить Бога, все сприяє на благо. І якою тихою й рятівною стає глибока ніч, якщо ми будемо хвалити і звертатися з молитвою до Того, Хто бажає нам життя^[31]. Таким чином, залежно від того, як ми реагуємо, залежатиме підсумок того, що відбувається. «Той, хто знаходить Бога в хресті Ісуса Христа, знає, яким чудовим чином приховується Бог у цьому світі і як Він найближчий саме там, де ми вважаємо Його найдалшим. Той, хто знаходить Бога в хресті Христа, прощає всім своїм ворогам, бо Бог їм пробачив». Життя постійно йде вперед; в ній постійно відбуваються зміни, а будь-яка зміна вимагає від нас адекватної реакції на різні ситуації^[32]. Тому роблячи вибір озлобитися або прийняти реальність того, що відбувається ми повинні пам'ятати, що «людина – це більше, ніж психіка: людина – це дух»^[33].

МУЖНІСТЬ ПОЧАТИ ЗНОВУ

◆ Чи є еміграція проявом боягузтва чи проявом мужності? Людину, яка вимушена тікати з рідних місць з метою безпеки сім'ї або збереження свого особистого життя можуть назвати зрадником, або в кращому разі боягузом. Люди можуть зробити поспішні висновки про тих, хто змушений був виїхати з країни. «Християнських емігрантів чекає доля Лота»^[34] так звучала стаття одного із користувачів соцмереж, де він засуджує тих

^[30] Хіллесум, Э. Я никогда и нигде не умру. Дневник 1941-1943 гг. – Харьков: КСД, 2016. – С. 98.

^[31] Бонхёффер, Д. Проповеди, толкования, размышления. Т. 2. 1935–1945/Пер. с нем. (Серия «Современное богословие»). — М.: Издательство ББИ, 2014. — С. 7.

^[32] Зеекамп, Х. Двенадцать шагов к жизни. Исцеление, перемены, душевный покой. Программа «12 шагов». Практическое пособие для групп взаимной помощи и поддержки. Пер. с нем. Г. Сябитова. – Н. Новгород, «Центр АГАПЕ», 2002. – С. 240-241.

^[33] Франкл, В. Человек в поисках смысла: Сборник. Пер. с англ. и нем./Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева – М.: «Прогресс», 1990. – С. 18.

^[34] <https://my.mail.ru/community/inkvizisia/2E9FE88A9A4969D2.html?ysclid=lapegedayb662000002> (дата обращения 20.11.22).

християн, які покинули свою країну, незалежно від причини. Не говорячи глибоко про Святе Письмо, він наводив вірші з Біблії, які в контексті не відповідали запропонованій їм статті; подібні висловлювання зустрічаються на просторах інтернету не рідко.

Людина не повинна робити поспішний висновок, звинувачуючи інших, тим більше займатися осудом, якщо він зробив свій вибір на користь еміграції. Тут потрібно розглянути контекст, чому було зроблено вибір. Дітріх Бонхёффер пише: «Громадянська мужність виростає лише з вільної відповідальності вільної людини»^[35].

Людина вільна вибирати, як їй вчинити в тій ситуації, в якій вона знаходиться, чинити так, як це було б краще для неї та її рідних, але при цьому треба знати, що в цей момент Бог хоче від неї. Святе Письмо вчить нас, що у Бога для кожної людини є Свій особливий план (Іер. 29:11), який потрібно виконати. Тому ми повинні знати, наскільки наші дії відповідають Божому плану в нашому житті^[36].

«Діяти в ситуації конкретної відповідальності означає діяти у свободі, приймати рішення та діяти самому — не прикриваючись іншими людьми чи принципами, відповідати за наслідки своїх дій. Відповідальність передбачає граничну свободу оцінки цієї ситуації, свободу рішення та вчинку. Відповідальна дія не зумовлена заздалегідь раз і назавжди, вона народжується у конкретній ситуації»^[37].

Коли ситуація стрімко змінюється, потрібно швидко вирішити, як правильно вчинити так, щоб мій вибір міг позитивно вплинути на майбутне сім'ї та рідних. Чи потрібно нам залишитися і служити тим, хто не може залишити рідне місце з різних причин, чи нам треба йти туди, де наші рідні будуть у безпеці, щоб там послужити їм? Для цього потрібно мати мужність, щоб чесно відповісти на ці питання, ми повинні мати відповідь з глибини нашого серця.

У Новому Заповіті ми бачимо, як Янгол говорить Йосипу, щоб той утік з країни до Єгипту з метою спасіння дитини Ісуса, який є Спасителем світу і Його матері Марії. Йосипу було складно зробити цей крок, оскільки від Віфлеему до найближчого єгипетського кордону чимала відстань. Історія показує, що Йосип підкорився словам янгола і зміг урятувати від швидкої загибелі Немовля Ісуса (Мф. 2:13). Чи міг Бог Отець у цей момент захистити Свого Сина? Так, але Він цього не зробив з якоїсь причини, натомість Він посилає сказати, щоб Йосип швидше покинув землю Ізраїля. Йосип виявив мужність, щоб тікати зі своєї рідної країни.

^[35] Бонхёффер, Д. Спротивление и покорность: Пер. с нем. – М.: Изд. гр. «Прогресс», 1994. – С. 31.

^[36] Колман, Р. Генеральный план евангелизма. Изд. Флеминг Ревель, 1963, 1964 – С. 8.

^[37] Бонхёффер, Д. Этика / Пер. с нем. Серия «Современное богословие». — Изд. ББИ, М.: 2013. — С. 221.

Щоб почати все знову потрібна мужність. Еміграція, що породжує невизначеність, викликає страх, а результат страху – слабкість. Страх паралізує мислення, викликає безсилля та втрату контролю, веде до втечі і до бажання сховатись^[38].

«Страх – це той, який здатний вивести з рівноваги та викликати жах від чогось, що може статися та нашкодити. Такий вид страху, орієнтований на майбутнє, без будь-яких підстав, визначається як тривожність. Такий вид неприйняттого страху, що викликає переживання за щось, що ще не трапилося, можемо з теологічної точки визначити, як суєтний страх через відсутність впевненості та сподівання на Бога.

У таких випадках, коли певна небезпека вже викликала страх, тривожність продовжує існувати, тому що особистість не знає, що має бути далі і не може контролювати такі події»^[39].

Вирішивши емігрувати, людина стикається з проблемою заробляння грошей. Зазвичай емігрантам пропонується робота, пов'язана з важкими умовами праці, де мало платять чи вона не має престижу з погляду соціального статусу. У іноземних робітників вибір не великий, в основному їх займають у таких сферах, як збирання та переробка сміття, металургійне та ливарне виробництво, складські роботи, будівництво, посудомийки, офіціанти, прибиральники, а також у лікарнях (санітарами, допоміжним персоналом, доглядальницями) і навіть медсестрами)^[40]. Щоб прийняти такий виклик та почати життя в іншій країні з самого низу, треба виявити справжню мужність. Отже, є мужність, яка не втрачає сміливості за будь-яких небезпек, є мужня великодушність, яка може піднятися над усіма обставинами, є мужнє терпіння, яке терпляче переносить страждання^[41].

Звідки приходять мужність у людини у важких обставинах?

Мужність приходиться від свідомості того, хто ми є

«Кожна людина має особливу значимість і гідність – незалежно від її умінь. Якщо цього не усвідомлювати, то існує велика небезпека опинитися одного прекрасного дня в глибокій «екзистенційній кризі» через якусь невдачу, або й почати зневажати інших, бачучи їх обмеженість чи нездатність»^[42].

^[38] Ллойд-Джонс, М. Я не стыжусь: Пер. с англ. Д.Ф. Ткаченко, Харьков, 2002. – С. 157-158.

^[39] Вылков, И. Психодуховные проблемы и теопсихологический метод их решения. София: Изд. Светлина Балканите, 2011. – С. 114.

^[40] Житовская, И. «Италия: от эмиграции к иммиграции». // Актуальные проблемы Европы. 2005, №1 – С. 184.

^[41] Кьеркегор, С. Беседы и размышления / С. Кьеркегор; [пер. с дат. и вступит. ст. А. В. Лызлова; вступ. ст. о. Алексея Уминского]. — М.: РИПОЛ классик, 2020. — С. 270.

^[42] Жак, Ф. Внутренняя свобода. Сила веры, надежды и любви, пер. с франц. Люция С. Иерусалим: 2002 – С. 148.

Ми повинні уточнити для себе, в чому наша гідність перед Ним, розкриваючи його для того, щоб вона стала джерелом радості як для Бога, так і для тих, хто оточує нас.

Біблія називає нас дітьми Божими (1Ів. 3:2) завдяки акту викуплення, який Ісус Христос звершив на хресті. Ми є дивовижними та неповторними особистостями і маємо здатність мати близькі стосунки з Богом, і через це ми можемо відчувати себе особливо цінними в Його очах. Також у Новому Заповіті вказується, що ми є царським священством, народом святим, людьми, взятими на долю Бога (1 Пет. 2:9).

У Слові Божому є для нас, віруючих, обітниця, яка описується у Гал. 3:29, де говориться, що ми є насіння Авраамове, і де б не знаходилися, ми є благословенням для того місця. Навіть перебуваючи в чужій країні, і, можливо, не в кращих умовах, у зневазі у місцевих, якщо ми знатимемо, хто ми є і що ми – благословення, а не тягар для інших, наше серце наповниться миром і надією. Таке розуміння формує наше почуття відповідальності, щоб прожити все життя до кінця, у всій його повноті, при цьому усвідомлюючи, навіщо ми існуємо, ми знайдемо в собі сили витерпіти майже будь-яке «як»^[43], виявляючи мужність.

Мужність походить від рішення жити справжнім, а не минулим

Людині властиво триматися за минуле, особливо якщо це пов'язано з комфортом. Якщо наша здатність обмежується лише тим, що ми бачимо скрізь диявола у жорстокості та несправедливості, яку виявляють стосовно нас інші, ми ніколи не зможемо мати свободу від залежності минулого. Нам також треба навчатися бачити Бога, Який допускає це зло в нашому житті, при цьому Його бажання в тому, щоб допущене зло могло вплинути на нас для вищої мети. Не дивлячись на наше минуле ми зможемо лише тоді, коли побачимо в ньому те, що воно було частиною Божого плану. І навіть якщо нам завдають зло – нам потрібно усвідомлювати, що Бог припустив его для нашого блага. Це показує нам зовсім іншу перспективу і допомагає нам прославляти Господа за те, як Він використовує його в нашому житті^[44].

Мужність походить від бажання допомогти іншим

234 Коли ми «зациклені» на самому собі, нам дуже складно вийти зі стану самотності та вирішити проблеми. Тому, якщо ми перемістимо свій фокус із самих себе на інших, то біль і самотність покинуть нас у ту саму мить. Напевно, є люди, які перебувають у гіршому стані, ніж ми. Допомогти іншим – це необов'язково дати лише щось матеріальне. Часто люди потре-

^[43] Франкл, В. Сказать жизни «Да!»: психолог в концлагере / В. Франкл; Пер. с нем. — М.: Альпина нон-фикшн, 2009. — С. 153.

^[44] Люцер, Э. По обе стороны обиды / Эрвин В. Люцер; пер. с англ. Юрий Шпак — К.: СПД Ефетов А.В. Изд. группа «Нард», 2011. — С. 140.

бують нашої участі, комусь потрібна наша порада чи підказка. Люди починають почуватися цінними, коли в них вірять і готові надати їм допомогу, навіть якщо це зовсім сторонні люди. Якщо ви маєте якісь ресурси, знання або час, поділіться цим з тим, хто його потребує.

Якщо ми почнемо допомагати таким людям, тоді ми зможемо побачити, як наше життя змінюватиметься на краще. Допомагаючи іншим, ми допомагаємо самим собі і це є проявом мужності. Наша допомога як віруючих християн має особливо проявитися в сіянні Євангелія тим, хто оточує нас.

ЕМІГРАЦІЯ – МОЖЛИВІСТЬ ДЛЯ МІСІОНЕРСТВА

◆ Де б не був віруючий, він благословення, Бог хоче благословити через нього землю, в якій він живе. Дивний факт, що стосується поширення християнства в перших століттях, полягає в тому, що, на відміну від новозавітних часів, маловідомо про будь-які подорожі поширенням Євангелія, як це робили Павло і Варнава. Очевидно, на ранньому етапі християнства, Євангеліє масштабно поширювалося насамперед завдяки не професійним місіонерам і служителям, а численним християнам, які емігрували з місця на місце з різних причин. Це були прості люди – раби, купці, мандрівники, бродячі торговці та інші категорії людей^[45].

Ким би ми не були завдяки еміграції, ми можемо бути місіонерами на тому місці, де ми знаходимося в даний момент часу, і це хороша можливість нести людям Добру звістку. Оскільки в природі християнства лежить здатність кожного віруючого служити в благовісті.

Коли в людині зростає бажання ділитися тим, що вона пережила сама, тоді вона стає більш сприйнятливою до присутності Господа у своєму житті, все це дозволяє їй бути більш пильним і бачити, з ким ще можна поділитися своєю набутою новою надією^[46].

«Історики вважають, що вся євангелізація, що проходила в Римській імперії, здійснювалася здебільшого не професійними місіонерами, а простими християнами, які ділилися своєю вірою з сусідами та з усіма оточуючими там, куди їх закидало нелегке життя. Життя християн перших століть мало чітко виражений місіонерський зміст. У цьому, можливо, полягає причина, через яку ніхто з отців церкви не звертав особливої уваги на місіонерство та поширення доброї звістки^[47]. Безумовно, саме

^[45] Хусто Гонсалес, Л. История христианства. В 2 т. Том 1. От основания Церкви до эпохи Реформации «Библия для всех» СПб.: 2001. – С. 64.

^[46] Зеєкамп, Х. Дванадцять шагов к жизни. Исцеление, перемены, душевный покой. Программа «12 шагов». Практическое пособие для групп взаимной помощи и поддержки. Пер. с нем. Г. Сябитова. – Н. Новгород, «Центр АГАПЕ», 2002. – С. 292.

^[47] Санников, С. В. Двадцать веков христианства. Первое тысячелетие. Учебное пособие по истории христианства: В 2 т. — Т. 1. — Одесса: Изд-во ОБС «Богомыслие», 2002. — С. 96.

еврейські емігранти, біженці, трудові мігранти — хоч би як ми їх називали — мимоволі стали розповсюджувачами Благої Вісті, яка швидко охопила всю Римську імперію. Бог часто використовує складні, негативні моменти історії для здійснення Своїх місіонерських планів. Українські емігранти не є винятком, хоча таке служіння може відбуватися вкрай болісно^[48].

Багато людей, які мають християнське виховання, живуть у різних місцях. У цих ситуаціях «жнива» дає дивовижно надихаючі результати. Але це може призвести до помилкового висновку, що весь світ знаходиться на такому ж рівні готовності, і змусить нас забути, що благовістя – це складний процес^[49]. Однак, як пише професор А. Гарнак, «Де ніяка інша релігія не в змозі була ні сіяти, ні жати, там ця релігія змогла розсіпати своє насіння та отримати плоди»^[50] – це дозволяє зробити висновок, що насіння Євангелії має силу неможливого. І нам потрібно набратися терпіння, щоб придбати душі для Христа. Якщо ми маємо в собі Святого Духа, то маємо в собі Його життя. І тоді ми матимемо бажання працювати для Нього і застосовувати Його вчення там, де ми є. Однак у євангельській праці відсутність цього немає сенсу життя. Тільки коли Дух Христа у нас прославляє і підносить Сина, люди звертаються до Небесного Батька. А також наша поведінка є ясною та гучною місіонерською проповіддю^[51].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що, незважаючи на свої обставини і біль, ми можемо використовувати їх у великій Божій справі, а точніше у поширенні Євангелія. Тому, яка б не була причина еміграції, і як би не було складно її пережити, Бог може використати її для розширення Свого Царства і нам на благо.

ВИСНОВОК

◆ «Отже, не слід запитувати: «Чого я можу чекати від життя?», а слід запитувати: «Чого життя чекає від мене?». Іншими словами, життя ставить нам запитання, і ми маємо відповідати. І лише у спробах відповісти на ці питання можна набути сенсу»^[52]. Сенс в тій ситуації, в якій ми знаходимося, сенс еміграції.

Несподівано для себе ми починаємо помічати, що все, що з нами сталося, було потрібно для того, щоб привести нас туди, де ми зараз знаходимося.

^[48] Вавринюк, Ю. Українська еміграція: благословення чи прокляття? // Благословенник. – Луцк: УЦХВЄ. 2020 – №1 (107) – С. 21.

^[49] Петерсен, Д. Живое свидетельство. СПб.: Изд. «Мирт», 1994. – С. 41.

^[50] Гарнак, А. Миссионерская проповедь и распространение христианства в первые три века. Пер. с немец. Проф. А.А. Спасский. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2007. – С. 46.

^[51] Там само. – С. 259.

^[52] Франкл, В. «О смысле жизни» пер. с нем. Сумм Л. – М.: Альпина нон-фикшн, 2022. – С. 5.

І коли ми, охоплені любов'ю Бога, ми прокидаємося, життя наше наповнюється новим змістом. Те, що було тяжким стражданням, стає благом, — у це треба вірити, побачити це не можна. Потрібен певний час, коли ми зможемо побачити, що все було нам на благо, але в період страждання цього не можна ні побачити, ні почути, навіть якщо багато хто вкаже нам на це з любов'ю: у це треба вірити.

Якщо згадати всі труднощі, які ми пройшли на своєму шляху, до нас приходять на згадку біль і радощі, які ми зазнали. Кожен з нас пережив свої неповторні моменти і здобув дорогоцінні уроки. Поступово ми починаємо усвідомлювати все те, що відбувалося в нашому житті, склалося так, що ми змогли відчувати глибокий зв'язок з Богом і всіма Його творіннями^[53].

Перебуваючи у важких обставинах, складно побачити щось позитивне, але ось що говорить з цього приводу Нік Вуйчич, людина, яка з дитинства відчувала біль і відкидання, що хотіла покінчити життя суїцидом: «Я вірю, що навіть у найсерйозніших травмах та хворобах є щось хороше. Думаю, Бог дозволяє деяким з нас страждати, щоб ми могли втішати інших так само, як Господь нас втішає»^[54].

«Бог на хресті не лише переміг зло. Він змусив зло послужити перемозі над злом. Бог змусив зло до самогубства внаслідок наймерзнішого з його злодіянь»^[55]. Усвідомлюючи цей факт, ми повинні зробити висновок, що навіть вимушену еміграцію Бог може використовувати на благо людині, а біль і страждання, як можливість стати більш досконалою.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Агафонов, А. Україна. Емиграция 2014- 2015 годов. Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2016, № 1. – С. 47-52.
- Бланшард, Дж. Куда смотрит Бог, когда творится зло? Пер. с англ. Е. Ф. Марчука. – 2-е изд. – Мн.: МФЦП, 2008. – 48 с.
- Бонхёффер, Д. Проповеди, толкования, размышления. Т. 2. 1935-1945/Пер. с нем. (Серия «Современное богословие»). — М.: Издательство ББИ, 2014. — 432 с.
- Бонхёффер, Д. Этика / Пер. с нем. Серия «Современное богословие». —М.: Изд. ББИ, 2013. — 501 с.
- Бонхёффер, Д. Сопротивление и покорность: Пер. с нем. – М.: Изд. гр. «Прогресс», 1994. – 344 с.

^[53] Зеекамп, Х. Двенадцать шагов к жизни. Исцеление, перемены, душевный покой. Программа «12 шагов». Практическое пособие для групп взаимной помощи и поддержки. Пер. с нем. Г. Сябитова. – Н. Новгород: «Центр АГАПЕ», 2002. – С. 291-293.

^[54] Вуйчич Н. Неудержимый. Невероятная сила веры в действии. Пер. с англ Новикова Т. – Москва: Эксмо, 2013. – С. 74.

^[55] Пайпер, Дж. Зло торжествует и проигрывает / Джон Пайпер; пер. с англ. Юрий Шпак – К.: Ефетов А.В., 2014. – С. 13.

- Вавринюк, Ю. Українська еміграція: благословення чи прокляття? // *Благовесник*. – Луцк: УЦХВС. 2020 – №1 (107) – 56 с.
- Вуйчич, Н. Неудержимый. Невероятная сила веры в действии. Пер. с англ Новикова Т. Эксмо; Москва: 2013. – 156 с.
- Вылков, И. Психодуховные проблемы и теопсихологический метод их решения. София: Изд. Светлина Балканите, 2011. – 412 с.
- Гарнак, А. Миссионерская проповедь и распространение христианства в первые три века. Пер. с немец. Проф. А.А. Спасский. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2007. – 381 с.
- Горбатова, Ю. Где же вы были 8 лет? // *Философский журнал*, 2022. № 36 – С. 169-171.
- Жак, Ф. Внутренняя свобода. Сила веры, надежды и любви, пер. с франц. Люция С. Иерусалим, 2002. – 171 с.
- Житовская, И. «Италия: от эмиграции к иммиграции». // *Актуальные проблемы Европы*. 2005, №1 – С. 175-198.
- Зарецкая, Л., Самосадная, А. Проблема эмиграции в современном мире. // *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. 2016. № 3. – С. 42-44.
- Зеекамп, Х. Двенадцать шагов к жизни. Исцеление, перемены, душевный покой. Программа «12 шагов». Практическое пособие для групп взаимной помощи и поддержки. Пер. с нем. Г. Сябитова. – Н. Новгород: «Центр АГАПЕ», 2002. – 320 с.
- Кьеркегор, С. Беседы и размышления / С. Кьеркегор; [пер. с дат. и вступит. ст. А. В. Лызлова; вступ. ст. о. Алексея Уминского]. — М.: РИПОЛ классик, 2020. — 512 с.
- Крабб, Л. Осягаючи, хто ми є: Пер. з англ. – К.: ПП Єфетов О.В. «Нард», 2005. – 104 с.
- Колман, Р. Генеральный план евангелизма. Изд. Флеминг Ревель:1963, 1964 – 133 с.
- Ларше, Ж.-К. Исцеление психических болезней: Опыт христианского Востока первых веков / Пер. с франц. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – 224 с.
- Ллойд-Джонс, М. Я не стыжусь: Пер. с англ. Д.Ф. Ткаченко, Харьков, 2002. – 208 с.
- Люцер, Э. По обе стороны обиды / Эрвин В. Люцер; пер. с англ. Юрий Шпак — К.: СПД Ефетов А.В. (Изд. группа «Нард»), 2011. — 192 с.
- Льюис, К. С. «Бог на скамье подсудимых».
- Мищенко, Л. В. Психическая травма: практ. пособие / Л. В. Мищенко. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 156 с.
- Олиотт, С. Устоять в одиночку. Пер. англ. «Христианское просвещения», Одесса, 1994. – 196 с.
- Пайпер, Дж. Зло торжествует и проигрывает / Джон Пайпер; пер. с англ. Юрий Шпак – К.: Ефетов А.В., 2014. – 168 с.
- Петерсен, Д. Живое свидетельство. СПб.: Изд. «Мирт», 1994. – 161 с.
- Полное собрание проповедей высокопреосвященнейшего архиепископа Амвросия, бывшего Харьковского: Собр. Соч. в 5 т. Т. 4 – Харьков: Совет Харьк. епарх. жен. уч-ща, 1902. – 371 с.
- Самвел Манукян. «Динамика миграционных настроений в Армении в 2012-2015 гг.» 21-й век, №1 (42), 2017, С. 26-41.

- Санников, С. В. Двадцать веков христианства. Первое тысячелетие. Учебное пособие по истории христианства: В 2 т. — Т. 1. — Одесса: Изд-во ОБС «Богомыслие», 2002. — 668 с.
- Тимоти, С. Лэйн, Пол Дэвид Трипп. Как изменяются люди. Пер. с англ. — Одесса: Изд. «Тюльпан» ЕРПЦО, 2013 — 283 с.
- Франкл, В. Сказать жизни «Да!»: психолог в концлагере / В. Франкл; Пер. с нем. — М.: Альпина нон-фикшн, 2009. — 239 с.
- Франкл, В. «О смысле жизни» пер. с нем. Сумм Л. Альпина нон-фикшн, М.: 2022. — 41 с.
- Франкл, В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем./Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева — М.: «Прогресс», 1990. — 368 с.
- Хиллесум, Э. Я никогда и нигде не умру. Дневник 1941-1943 гг. КСД, Харьков: 2016. -134 с.
- Хусто Гонсалес, Л. История христианства. В 2 т. Том 1. От основания Церкви до эпохи Реформации «Библия для всех» СПб.: 2001. — 305 с.
- Чемберс, О. Доколе не отобразится в вас Христос. Размышления на каждый день года / Перевод с немецкого. — Киев: Світло на Сході, 2021. — 144 с.
- Чарльз Сперджен: «Ожесточение сердца» (Текстовые проповеди) – Городская церковь в Эстонии (citychurch.ee)
- <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> дата обращения 22.11.2022 г.
- <https://my.mail.ru/community/inkvizisia/2E9FE88A9A4969D2.html?ysclid=lapegedayb662000002> (дата обращения 20.11.22)